

חלונות חג

יום ירושלים – שכינה ושכנות

בפתח החלון ר"תעודת זהות"

"יום ירושלים" המצויין בכ"ח באייר נקבע לאחר שחרור העיר העתיקה ואיחוד העיר במלחמת ששת הימים (יוני 1967, תשכ"ז). היה זה מאורע שאיחד וריגש בשעתו יהודים ושאנים-יהודים בכל רחבי העולם.

הסיפור של ירושלים הוא סיפור מלכות בית דוד, ימי הזוהר של בית המקדש, "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים", אבל הוא גם סיפור החורבן והגלות מן המקום.

במרכז הזיכרון, ירושלים העתיקה, והר הבית בטבורה של העיר, ועל פי המדרש – גם בטבורו של עולם. ואכן, ירושלים הוזכרה בתפילותם ובברכותיהם של יהודים במשך כל השנים שהיו רחוקים ממנה, עד שגם ברגעי שיא של שמחותיהם זכרו לומר "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני".

חלומות וגעגועים של אלפי שנים התממשו. מאות יצירות מכל הסוגים – שירים, סיפורים, קטעי יומן, יצירות אומנות, סרטים וכו' – ביטאו מגוון של תחושות, רגשות ומחשבות שעורר רגע מיוחד זה בהיסטוריה היהודית החדשה. די אם נזכיר בהקשר זה את שירה של נעמי שמר "ירושלים של זהב" (המובא בגיליון), את המקאמה המפורסמת של חיים חפר "צנחנים בוכים" (ראו להלן בקטעי ההעשרה), את תקיעת השופר של הרב שלמה גורן (בשעתו, הרב הצבאי הראשי) בכותל עם הצנחנים, ולא מעט חיבורים תיאולוגיים שנכתבו בהשראת האירועים ההיסטוריים. ואכן, במשך השנים נחוג יום ירושלים ברוב שמחה והדר: באירועים שונים, בטקסים ותהלוכות, בתפילות ובסעודות חגיגיות. (כאן כדאי להפנות למובא ב"תעודת הזהות").

אולם במשך עשרות השנים שחלפו מאז 1967 חלו שינויים עמוקים ביחס לעיר בכלל וליום ירושלים בפרט. בצד ההתרגשות המיוחדת שירושלים עדיין מעוררת בקרב רבים בארץ ובעולם, יש היום גם רבים המרגישים ריחוק וניכור למתרחש בה: עיר מקוטבת בין חרדים לחילוניים, בין יהודים לערבים, עיר מעורבת העומדת בלב הסכסוך הישראלי-פלשתיני, עיר טעונה שבלבה חומות רבות ... רבים אינם פוקדים אותה כלל, ואינם חשים את אותה זיקה מיוחדת שחשו אליה יהודים בכל הזמנים. יתירה מזו, נדמה כי שאלת היחס לירושלים אינה ממוקדת רק בעיר עצמה אלא במידה רבה בכל ארץ ישראל, "ארץ הקודש", ואולי אף במפעל הציוני כולו. לא בכדי נקראה התנועה שהשיבה את היהודים לארצם העתיקה בשם "ציונות" (ולא למשל "ישראליות" וכד'), שם הנקשר באופן מיוחד לירושלים (פירוש השם ציון הוא כנראה בשל תנאי האקלים היבש של העיר, מלשון ציה).

גיליון זה של **חלונות חג ליום ירושלים** מבקש לפתוח שערים חדשים אל ירושלים – זו של מעלה וזו של מטה. מה איפשר לירושלים (ולארץ ישראל כולה) להזין את התקווה היהודית במשך אלפיים שנות גלות? מהו היחס בין היות העיר (והארץ) "קדושה" וטעונה זיכרונות ועם זאת מקום של תחייה, התחדשות ונורמליות? האם יכול מקום של 'שכינה' וקדושה להיות גם מקום מגורים של חיים רגילים ו'שכנות' טובה? זהו נושא הגיליון שלפניכם.

אמנם הגיליון מוקדש ליום ירושלים, אולם ניתן ללמוד גם לקראת מועדים אחרים הקשורים ליחס המורכב והטעון לעיר (ול ישראל), כגון חנוכה (שחרור אחר של ירושלים), יום העצמאות וכד'. כיוון שלמוד הגיליון מחייב גם השלמות של רקע הכרחי ביחס לתולדות העיר ומקומה במסורת היהודית, אנו מציעים להקדיש ללימודו לפחות 6 שיעורים.

בגיליון מובאים מקורות שונים, חלקם נכתבו על רקע שחרור העיר ואיחודה, המעלים צדדים שונים של התמודדות עם מתח זה. כפי שמתברר מן המקור הראשון שיובא בעמוד המרכזי ("מקורות משוחחים"), מתח מעין זה מסתתר, לפי מדרש חז"ל, כבר בשמה של העיר.

היבטים שונים של המתח עולים מתוך דיון באירועים השונים המובאים ב"חלון" הימני, ובעזרתם ניתן לעמוד על שני ה"קטבים" ביחס אל העיר, קטבים שינותחו ביתר העמקה בהמשך הגיליון. ניתן לדון באחת הדילמות ביתר הרחבה, או לחלק את הכיתה לשלוש קבוצות, כשכל קבוצה דנה באחד האירועים, ובהמשך משתפים את המליאה ומציגים הכללה של האירועים השונים וקישורם לכותרת הגיליון.

ציר זמן

בציר הזמן שב"חלון" השמאלי הבאנו סקירה כוללת של תאריכים מרכזיים בתולדות ירושלים, שהיא מן הערים העתיקות ביותר בעולם. כדאי לעבור על התאריכים השונים בכיתה, ולוודא שהתלמידים מכירים את המהלך הכללי של תולדות העיר (ובמידה רבה של ארץ ישראל כולה), בעיקר במשך אותן שנות "תקווה בת אלפיים", שבהן התפללו וייחלו יהודים לשוב אל "ארץ ציון וירושלים", כלשון ההמנון הלאומי. ניתן להציג את התקופות השונות במעורב, ולבקש מהתלמידים לסדרם לפי סדר כרונולוגי. לפניכם פירוט מלא יותר של ציר הזמן, מן ההווה אל העבר:

1967 - מלחמת ששת הימים, ירושלים שוב מאוחדת
1949 - על פי הסכמי שביתת הנשק ירושלים נשארה מחולקת ומוכרזת כבירת מדינת ישראל
1948 - ירושלים בשטח מדינת ישראל, עיר במלחמה
1917 - אלנבי מפקד הצבא הבריטי נכנס ככובש לירושלים, מתחילה תקופת המנדאט
1898 - הרצל מבקר בירושלים
1860 - ראשית היציאה היהודית מהחומות, בניית משכנות שאננים על ידי משה מונטיפיורי
1700 - רבי יהודה החסיד מגיע עם קבוצת חסידים לירושלים, ראשית הקהילה האשכנזית
1538 - בניית החומות על ידי סולטן סולימאן המפואר
1517 - הכיבוש התורכי
1099 - כיבוש הצלבני של ירושלים, ירושלים שוב נוצרית
691 - בניית כיפת הסלע
638 - כיבוש העיר על ידי עומר, השלטון המוסלמי מתחיל
330 לספירה - תחילת התקופה הביזנטית-נוצרית. בירושלים נבנות כנסיות וירושלים מקבלת בתקופה זו מעמד של בישופות
70 לספירה - חורבן ירושלים והבית השני על ידי הרומאים
37 לפנה"ס - הורדוס כובש את העיר ובונה את המקדש
63 לפנה"ס - כיבוש ירושלים על ידי הרומאים

164 לפנה"ס - טיהור המקדש וחנוכת המזבח על ידי בית חשמונאי
332 לפנה"ס - כיבוש הארץ על ידי היוונים, תחילת התקופה ההלניסטית
516 לפנה"ס - בניית המקדש השני על ידי עולי בבל
586 לפנה"ס - חורבן בית ראשון
705 לפנה"ס - חזקה בונה את ניקבת השילוח
960 לפנה"ס - שלמה מולך בירושלים ובונה את המקדש
997 לפנה"ס - יבוס נכבשת על ידי דוד, דוד מולך בירושלים
1400 לפנה"ס - ירושלים מוזכרת במכתבי אל עמרנא

כחלק מאזכור תולדות העיר ניתן להשלים (בכיתה או בבית) את "מילון ירושלים" שבצדו האחורי של הגיליון. המילון מתייחס לרוב תקופותיה של העיר, ונותן חלק מן הרקע להבנת התקופות שבציר הזמן. בכיתה חלשה יותר ניתן לדחות את ההתייחסות לציר הזמן ול"מילון" לסיום הלימוד, ולעבור מן הדילמות ישירות אל המקורות שבעמוד המרכזי. במסגרת ההתייחסות למקומה של ירושלים בימי הזוהר שלה, בתקופת דוד ושלמה וגם בזמן בית שני, חשוב להזכיר את המוסדות השונים שהיו בה, ולעמוד על התפקידים שהעיר מילאה, הן אלו הדתיים והן אלו הממלכתיים "חילוניים" (כדאי למינם יחד בכיתה, ולראות עד כמה התלמידים מסוגלים להבחין ביניהם).

נזכיר בקצרה:

בתחום הדתי: בית המקדש ועבודתו, מקום שבו פעלו רבים מנביאי ישראל, "כי מציון תצא תורה", מסורת הר המוריה כמקום העקידה, אבן השתיה (ממנה "הושתת העולם") ועוד. (בתחום הדתי נוסף גם הממד הבין-דתי, עיר הקדושה לכל שלוש הדתות המונותאיסטיות, כפי שעולה בבירור מתולדותיה).

בתחום הלאומי-ממלכתי: מקום עלייה לרגל של כל שבטי ישראל ("עיר שחבורה לה יחדיו" – "שעושה כל ישראל חברים"), מושב המלוכה ומוסדות השלטון, מושב הסנהדרין (מוסד מחוקק ושופט עליון בימי בית שני), ועוד.

גם היום ניתן לעמוד על כפל פנים זה של העיר, הדתי (הכותל המערבי, מושב הרבנות הראשית וכו') וה"חילוני" (מושב הכנסת ומשרדי הממשלה, בית המשפט העליון, מוסדות לאומיים וממלכתיים, כגון: הר הזיכרון בהר הרצל, האוניברסיטה העברית, מוזיאון ישראל, וכו').

הבחנה זו בין שני פניה של העיר בעבר ובהווה תסייע להבין בהמשך את האתגר הכפול שלפניה – כעיר של שכינה ושל שכנות כאחד.

מקורות משוחחים

בעמוד המרכזי של הגיליון מובאים סך הכול ששה מקורות: בראש העמוד מובאים פסוקים מדברי הנביא זכריה המנבא אחרי החורבן על תחיית ירושלים, דבר שלדברי הנביא ייחשב "פלא" בעיני כל רואיו. עוד מובא בראש העמוד השיר "ירושלים של זהב", הנקשר אולי יותר מכל שיר אחר עם איחודה של העיר, והוא מבטא יפה את השינוי המפליא בקורותיה של העיר: ממצב של "כיכר העיר ריקה" לחזרנו אל בורות המים, לשוק ולכיכר... "ברוח דברי הנביא "עוד ישבו זקנים וזקנות ברחובות ירושלים ... ורחובות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ..." (זכריה ח) .

בהמשך העמוד ארבעה מקורות עיוניים: הראשון, קדום, מדרש חז"ל על השם "ירושלים", ואילו כל היתר – מן התקופה הציונית: החל בחזונו של הרצל לירושלים, המשך בדבריו הפיוטיים של

הפילוסוף הרב אברהם יהושע השל, שניתן אולי לראות בהם בעיקר את נקודת המבט היהודית בתפוצות לנס תחייתה של ירושלים, ולסיום – השיר "תיירים" מאת המשורר הישראלי-ירושלמי יהודה עמיחי. מעניין לעמוד על הדמיון הרב שבין החזונות השונים לירושלים, כמו גם על ההבדלים ביניהם. בכולם משתקף היטב המתח שדובר בו לעיל שבין פניה הקדושות של העיר ובין צרכי החיים שלה עם התחדשותה.

פתיחה: "ירושלים של זהב"

השיר נולד כאשר החליט טדי קולק, ראש עיריית ירושלים דאז, להזמין שיר מיוחד לירושלים לכבוד פסטיבל הזמר והפזמון (שהתקיים באותן שנים במוצאי יום העצמאות) ב-1967 בירושלים.

שם השיר מבוסס על שמו של תכשיט זהב בדמות ירושלים (כנראה מעין נזר לראש) המכונה "ירושלים של זהב", (רבי עקיבא נתן לאשתו רחל על שעודדה אותו ללמוד תורה). בשירה של שמר מבטא שם זה הן את זוהרה של העיר לאור השמש, והן את היקר והקדושה העתיקה שלה. למעשה, השיר מתאר את מצבה של ירושלים באותה עת, לפני מלחמת ששת הימים, כאשר העיר הייתה חצויה על ידי חומה שהפרידה בין ממלכת ירדן ומדינת ישראל ונודעה כ-קו העירוני: "העיר אשר בדד יושבת ובליבה חומה". המקומות הקדושים ליהדות במזרח העיר – הכותל המערבי ובית העלמין היהודי העתיק בהר הזיתים לא היו נגישים ליהודים. משפט זה מתכתב גם עם מגילת איכה ("איכה ישבה בדד העיר רבתי עם" (איכה א 1), וכמוהו גם המשפט "איכה יבשו בורות המים". התכתבות זו מעניקה לשיר גם משמעות של קינה. משמעות זו אף מתחזקת לאור השימוש בפסוק מתהילים "אם אשכחך ירושלים [תשכח ימיני]", שנאמר באופן מסורתי במשך מאות בשנים בסיום החופה כזיכרון כואב למצבה העגום של ירושלים החרבה ולריחוק ממנה. כך למעשה הסתיים השיר בשעה שבוצע בראשונה על ידי הזמרת שולי נתן, וריגש את כל שומעיו.

שלושה שבועות לאחר הופעת הבכורה של השיר בפסטיבל, פרצה מלחמת ששת הימים, שבמהלכה אוחדו שני חלקי ירושלים. נעמי שמר הוסיפה לשיר בית החדש: "חזרנו אל בורות המים" ו"שופר קורא בהר הבית". מאז הפך השיר למעין המנון לירושלים, והיו אף שקראו להפכו להמנון הלאומי החדש.

אולם לצד התגובות הנלהבות לשיר, היו שכבר אז הגיבו בציניות לקול הפטריוטי שבו. אחד מהם היה הפזמונאי מאיר אריאל, שחיבר בתגובה את השיר "ירושלים של ברזל", ובו מחאה על חללי המלחמה ועל התגובות הפטריוטיות המוגזמות, לדעתו, שהופיעו לאחר איחוד שני חלקי ירושלים. השיר היווה ומהווה עד היום בעיני רבים אנטי-תיזה לשירה של שמר. נראה ששיאה של המחאה שבשיר מגיע בפזמון: "ירושלים של ברזל ושל עופרת ושל שחור, הלוא לחומותייך קראנו דרור".

ואכן, רבים ראו בשיר ביטוי לראייה חד צדדית של המשוררת, המתעלמת מן המורכבות של הסכסוך הישראלי-ערבי. שורות כמו "כיכר השוק ריקה", היו לצנינים בעיני מי שטענו כי השיר מתעלם מתושביה הערבים של אותה "כיכר שוק" מטאפורית בירושלים המזרחית בין 1948 ל-1967, וכי הימצאותם שם היא עובדה שיש להתמודד עמה. דברים ברוח זו ביטא גם הסופר עמוס עוז, שאף שאל, האם הייתה המשוררת כותבת גם לגבי כיכר פיקדילי שהיא ריקה...

תגובתה של שמר לביקורות מסוג זה הייתה: "זה מעורר בי זעם נורא, הטיעון הזה. זה כאילו בן אדם מתגעגע לאהובתו, והוא בא אל הפסיכיאטר שלו, עמוס עוז, ואז הפסיכיאטר אומר לו 'אל

תדאג, היא לא לבד במיטה'... עולם שהוא ריק מיהודים, הוא בשבילי כוכב מת. וארץ ישראל שהיא ריקה מיהודים היא בשבילי שוממת וריקה".

בכיתה מומלץ להאזין לשיר (ואף לשיר אותו), ובתוך כך לקיים דיון על המורכבות שביחס לירושלים כיום. כמו כן, חשוב לראות כיצד משתקפים בשיר הן "ירושלים של מטה" (על התהפוכות שעברה אחרי שחרורה) והן "ירושלים של מעלה", הנוכחת בזיכרון היהודי ההיסטורי. שני פנים אלו של ירושלים (ובמידה רבה, מדינת ישראל כולה) מתקשרים כמובן באופן עמוק לאתגרי ה"שכינה" וה"שכנות" העומדים היום בפניה.

מתח זה כאמור, עולה במקורות המרכזיים שלהלן. את המקור הראשון כדאי ללמוד בצוותא, ואילו את המקורות הבאים ניתן לחלק בין תלמידי הכיתה ללימוד בחברותא (כל קבוצה תעמיק במקור אחד), ולסיכום הלימוד במליאה. בכיתה חלשה עדיף ללמוד את כל המקורות במליאה. יש להקדיש כשיעור לכל אחד מהמקורות.

1. מדרש: ירושלים – בין יראה ושלום

המקור הראשון מביא מדרש שם על ירושלים. לפי המדרש, שם העיר מורכב בעצם משני שמות, המבוססים על שני מפגשים שונים של אברהם עם העיר: השם "שלם" מפגישתו עם מלכיצדק מלך שלם (בראשית י"ד), והשם "יראה" מפרשת העקדה (בראשית כ"ב). מהמדרש עולה כי שמה של העיר עוצב כתוצאה משני אירועים שונים. שם במקרא משקף פעמים רבות מהות, כלומר: צביונה של העיר מורכב משני תכנים שונים, ואולי אפילו מנוגדים. כפי שמצוין בגיליון, למרות שבתנ"ך בכללו מופיעה ירושלים מאות פעמים במגוון שמות, הרי שבתורה אלו למעשה האיזורים היחידים שלה (מלבד ההתייחסות הסתומה "המקום אשר יבחר ה'", המופיע רבות בהמשך התורה, בעיקר ביחס למצוות הקשורות בעיר ובמקדש). כאמור, שניהם בספר בראשית, בשניהם העיר עדיין אינה נקראת ירושלים, ושניהם קשורים – כנראה לא בכדי – בדמותו של אברהם, שהוא אבי האומה העברית, אך גם "אב המון גויים" (ראו להלן). זאת ועוד, לפי המדרש, אלוהים השתדל, כביכול, לחבר את שני התכנים הללו, ולכלול אותם למרות הכול בתוך אותה העיר. משמע: ייחודה וייעודה של העיר הם דווקא בחיבור בין שתי המשמעויות, העומדות לכאורה בסתירה.

מהו היחס בין שני השמות, ומדוע ניתן לראות ביניהם מתח?

נפתח בניתוח לשוני: השם **שלם** מצביע על שלום, שלמות, השלמה, שהם בעיקרם ערכים שבין אדם לחברו. לעומת זאת, השם **יראה** (המתקשר גם למצוות הראיה בעליה לרגל: "שלוש פעמים בשנה ייראה כל זכורך את פני ה' אלהיך") עניינו יראת האל ועבודתו, משמע: עניינים שבין אדם למקום. אולם לא רק הניתוח הלשוני של השמות מצביע על הבחנה זו, אלא גם תוכן הסיפורים עצמם: סיפור המפגש בין אברהם ומלכיצדק קשור בעיקר בברית שהם כורתים ביניהם, ואילו סיפור העקידה מעמיד במרכזו את ההתמסרות האנושית לאל. בהתאמה, ניתן לראות בירושלים הן את מקום המקדש, שבו מועלים קורבנות לעבודת האל (גלגול של העקידה), והן את מושב המלוכה והסנהדרין האמונים על עשיית שלום, משפט וצדק. ואכן, נביאיה הדגישו בה שוב ושוב את מרכזיותם של אלה (עד כי היעדרם הוא סיבת הפורענות הבאה על העיר). וכן בתהילים: "מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קודשו, נקי כפיים ובר לבב..." "יהי שלום בחילך שלוה בארמנותיך. למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך".

מבחינה זו, מעניין לציין כי גיבורי הסיפור השני הם אבות האומה (אברהם ויצחק) בעמידתם נוכח האל, ואילו הסיפור הראשון מפגיש כביכול את אברהם עם שם, אחד מבני נוח, כלומר: עם דמות המסמלת את כלל האנושות (מה עוד שמאברהם עצמו יצאו גם ישמעאל ועשיו, שהם לפי מסורת מאוחרת, "אבותיהם" של עמי ערב ועמי אירופה הנוצריים). בסיפור זה מופיע האל בפי מלכיצדק בתוארו האוניברסלי: "אל עליון קונה שמים וארץ".

לסיכום, נראה כי מקומה של ירושלים בשני סיפורי אברהם עשויים ללמד, לפי המדרש, על שליחות כפולה: הן פנימה – בשדה היהדות והיהודים, והן כלפי חוץ – ביחס לכל באי ירושלים, ולכל אדם. שליחות כפולה זו, והאיזון העדין הנדרש בה, היא ללא ספק אחד מן האתגרים הגדולים הניצבים גם היום לפתחן של ירושלים ומדינת ישראל כולה.

2. הרצל: ביקור, ביקורת וחזון בירושלים

במקור זה מתוארת ירושלים בחזונו של הרצל, כפי שהוא מובא בספרו 'אלטנוילנד', אותו כתב ב-1902. תיאור זה עומד בניגוד עמוק למראה הקשה שנגלה לעיניו בביקורו הממשי בירושלים שנים ספורות לפני כן. ואכן, הרצל לא חסך את ביקורתו וכאבו ממראה העיר באותה עת. "אם אזכרך בעתיד, ירושלים, לא בהנאה אזכרך" – במשפט זה פתח הרצל ביומנו את תיאור הביקור באוקטובר 1898 כשעמד בראש משלחת ציונית לפגישה עם הקיסר הגרמני וילהלם השני. הרצל קיווה שהקיסר יתמוך במאמציו להשגת זיכיון ("צ'רטר") מן הסולטן, שיאפשר הגירה והתיישבות יהודית בארץ. ממשפט זה יש המבקשים ללמוד על יחסו השלילי של הרצל לירושלים, ואפילו להסיק כי הציונות העדיפה את תל אביב, "העיר העברית הראשונה". לאמיתו של דבר, התמונה מורכבת ומעניינת הרבה יותר, וכדאי להבהירה דווקא בהקשר ליום ירושלים, שכן שיש לה השלכות על השיח הפוליטי העכשווי.

הפגישה המדינית הסתיימה במפח נפש. הקיסר – שפגישה קודמת עמו בקושטא הפיחה בלב הרצל תקווה כי יתמוך בתוכנית הציונית – שינה את דעתו, כנראה בעצת יועציו. אבל הימים המעטים שבהם בילה הרצל בירושלים היו לו בגדר חוויה עמוקה, מלאה באסוציאציות היסטוריות ותוכניות לעתיד. אמנם הרבה דברים לא מצאו חן בעיניו, במיוחד בעיר העתיקה, שבה גילה "משקעים מעופשים של אלפיים שנות אכזריות, חוסר סובלנות וזוהמה". המראה שנגלה לעיניו בכותל דחה אותו בגלל "הקבצנות העלובה, הספקולטיביות", והמריבות הפנימיות של היישוב הישן ואיבתו לציונות מילאו את לבו דכדוך.

אך למרות העובדה שביום הגיעו לירושלים חש ברע, מראה העיר כבש אותו מיד. ביומנו כתב: "ירושלים העטויה דוק של ירח, וקווי הרקיע המופלאים שלה, עשו עלי רושם עז. נהדרת בבואתה של מצודת ציון, של מגדל דוד". וגם באלטנוילנד, שם מתוארת העיר בהזנחתה, היא מעוררת בגיבורו היהודי המשכיל, פרידריך לבנברג, התרגשות רבה, כמסופר בפרק השישי של הספר הראשון:

"ירושלים", מלמל פרידריך בקול נמוך ורועד. הוא לא הצליח להסביר לעצמו מדוע קו הרקיע של העיר הזרה הזאת ריתק אותו כל כך. אולי בגלל שבירי זכרונות משחר ילדותו. פסוקי תפילה שמלמל אביו? ... "לשנה הבאה בירושלים הבנויה!" פתאום ראה עצמו ילד קטן שצועד

עם אביו לבית הכנסת. קשה; האמונה מתה, הנעורים מתו, האב מת, ומולו הזדקרו חומות ירושלים לאור ירח קסום. דמעות חמות הציפו את עיניו... (ראו בתרגום החדש בהוצאת בבל, עמ' 39)

למחרת היום צפה הרצל על העיר מבעד לחלון חדרו במלון וכתב ביומנו: "העיר משתרעת לפני בהדרה. גם עכשיו, בעזובתה, עדיין היא עיר יפה, וכאשר נבוא לכאן, היא יכולה לשוב להיות אחת הערים היפות בעולם". בסיורו בעיר הרצל התפעל ממראה הר הבית הנשקף מגג בית כנסת בעיר העתיקה, וכשהפמליה עלתה להר הזיתים הוא נפעם מן הנוף - "מראה שאין שני לו על עמק הירדן, על הרי מואב, על עיר הנצח ירושלים" - והוסיף: "מה שאפשר לעשות מן הנוף הזה! עיר כמו רומא, ומהר הזיתים יהיה מראה כמו מן הג'אניקולר".

ואכן, הרצל היה מלא רעיונות כריזמו: "אם נקבל פעם את ירושלים", כתב, העיר העתיקה תפונה מן הבזארים וישארו בה רק המקומות הקדושים לכל הדתות. על הגבעות מחוץ לחומה תיבנה עיר חדשה ומודרנית לפי תכנון אורבאני שיכלול שיכוני פועלים, "תוך שמירה ככל האפשר על סגנון הבנייה הישן".

לימים תיאר הרצל ברומן "אלטנוילנד" (חלק מהתיאור מובא במקור לתלמידים) את ירושלים החדשה כפי שתיכון עם מימוש הציונות: החל בנוף הנשקף מהר הזיתים, שהוא עתה מקור משיכה לתיירים, וכלה בתיאור העיר החדשה - עיר נקייה ומודרנית. חיפה היא המרכז המסחרי והכלכלי, אך ירושלים עיר הבירה - "עיר תוססת ורבת הוד, מטרופולין בינלאומית במושגי המאה העשרים": בה שוכנים בית הנבחרים, האקדמיה היהודית, ואף "ארמון השלום" - מוסד ליישוב סכסוכים בינלאומיים.

למעשה, גישתו של הרצל לירושלים עברה שינויים ותמורות, וניתן לזהות בה שלושה שלבים עיקריים. כתביו המוקדמים מגלים כי בראשית עשייתו הציונית, לא יחס הרצל חשיבות מהותית לירושלים (ולשטחי ארץ ישראל בכלל), ולא חשב כי בירת העם היהודי חייבת להיות דווקא בה. הרצל ראה בשלב זה את ישראל ואת ארגנטנה כאפשרויות שוות-ערך להקמת מדינה יהודית עתידית, והוא אף תיאר את היתרונות והחסרונות שקיימים בשני המקומות. במשך הזמן הוא הלך והשתכנע כי על ארץ ישראל לתפוס מקום חשוב במפעל הציוני, אולם המפגש הממשי עם ירושלים עורר בו תחושות מורכבות כלפי העיר. כאשר ביקר בארץ ישראל ב-1898 (ביקורו היחיד בארץ!) הוא גילה התלהבות רבה מן האפשרות שהארץ תהפוך לביתו העתידי של העם היהודי, אולם מירושלים התלהב פחות. הוא הבין את חשיבותה התיאורטית והאידיאולוגית, אך נחרד לגלות את מצבה הנחשל ואת התנאים הקשים ששררו בה. עם זאת, במשך הזמן הוא פיתח תכניות רחבות לתכנונה של ירושלים העתידית. בשלב זה כנראה הבין כי אין ציונות ללא ציון.

מצבה החומרי העגום של ירושלים עולה גם בסיפור המובא בעמוד האחורי של הגיליון ב"היה ה"ה". הרב יוסף חיים זוננפלד, רב העדה החרדית בירושלים, אמר לסר הרברט סמואל, הנציב הבריטי הראשון בעת שביקר אצלו: "אם הקב"ה יכול לגור שם ככה, אז אני ודאי יכול... אמנם יש בדברים אלו ביקורת סמויה על תנאי המחיה, וקריאה לעזרה, אך מסתבר גם שבעיני הרב זוננפלד, מצבה הירוד של העיר - כפי שהוא משתקף גם בביתו הפרטי - אינו מקרי, והוא בבואה למצב של שכינה בגלות. כל עוד לא באה גאולה שלמה לירושלים, כל עוד השכינה בגלות, אולי גם אין מקום לשיכון ולשכנות מתוקנים וראויים.

3. אברהם יהושע השל: ירושלים – "לא תראה אם לא תאזין"

על דמותו של אברהם יהושע השל (1907 עד 1972) כתבנו בגיליון 'חלונות חג' לשבת. השל פעל ויצר בארה"ב, שימש רב ומנהיג בתנועה הקונסרבטיבית, והיה מחשובי ההוגים היהודים במאה ה-20. גותו ניסתה לשלב את היהדות הרוחנית האותנטית שעליה גדל, עם אלמנטים מודרניים מהפילוסופיה הקיומית.

במקור שלפנינו מגיב השל, כמו רבים מיהודי העולם באותה תקופה, לשחרורה ואיחודה של ירושלים, ומציג את האתגרים העומדים לפתחה של ירושלים, משעה שאינה רק בגדר "קריה של מעלה", כפי שהייתה במשך מאות ואלפי שנים מאז גלו ישראל ממנה, אלא היא גם "ירושלים של מטה", עיר ואם בישראל.

השל מתאר את ירושלים בצורה מואנשת, כדי לעמוד על קשר החיים בינה ובין העם, הן בשעה שישב בארצו והן בשעה שגלה ממנה. הוא פונה אל העיר כדמות שיש לה אוזניים ופה, ומבקש מאתנו להאזין לה ולעדוּתה. אולם עדות זו מצביעה על פניה השונות של ירושלים: העיר היא חלק מן ההיסטוריה, היא הייתה עדה לתהפוכות הזמנים שהתרחשו בה, אך יחד עם זאת היא עיר על-זמנית, בת קולו של הנצח.

בחיבורים אחרים עסק השל במעמדו של האדם לפני האל, ואחד מחידושיו היה הרעיון שלא רק האדם זקוק לאל אלא אף האל מחפש את האדם. נדמה כי כמו ביחסו לאל, גם כאן מציג השל תמונה סימטרית ביחסי העם וירושלים. ירושלים יכולה להשמיע את עדותה האילמת רק למי שמסוגל להאזין לה. הוא רואה את ירושלים בבדידותה, כמי ש"חייה תלויים בנוכחותנו", ורק כשעמה בקרבה ביכולתה להשמיע את קולה.

כיון שירושלים מצטיירת בדרך כלל כסמל, בעיקר מנקודת המבט הגלותית, חשוב להשל להציג אותה גם באופן ארצי יומיומי, כבית שנאלצנו לנטוש אך מעולם לא שכחנו. ולכן השיבה לירושלים אינה רק בהאדרתה, אלא דווקא בחיים הקונקרטיים שבתוכה – על כל הזוטות, הקשיים והצרכים הגשמיים.

לסיכום, השל מציג את המתח הבסיסי המתגלם בעיר – בין קדושתה לבין ארציותה, וקורא לעם היושב בציון להיזהר מלשקוע רק באחד משני הקטבים הללו. למעשה, היחס הכפול לירושלים הופך משל לתקופתנו, שהיא "תקופה של קהות רוחנית". דווקא בעידן זה יש לירושלים תפקיד חשוב ללמד "לייחד את האנושי עם הקודש".

בדומה להרצל, גם הוא מבקש להחזיר את ירושלים להיסטוריה ולמציאות, וגם הוא מוצא לעיר משמעויות רוחניות בעלות ערך אוניברסאלי; אולם שלא כהרצל, הוא מדגיש את קדושתה ואת תפקידה המיוחד בזהות היהודית לאורך ההיסטוריה, ולכן הוא ודאי אינו חולק עם הרצל את החזון האוניברסאלי הגורף שלו לירושלים. אדרבה, בירושלים נשמרת האינטימיות המיוחדת, המיסטית כמעט, של הקשר בין עם ישראל וארצו. אמנם יש כאן שיבה ל"ירושלים של מטה", אך אין לטעות ולהפוך את חידוש פניה של העיר למחיקת השכבות ההיסטוריות והתרבותיות המשוקעות בכל אחת מאבניה.

4. יהודה עמיחי: מתי תבוא גאולה לירושלים?

שירו של עמיחי מתאר באופן ביקורתי את התיירים המגיעים לירושלים, ודרכם את היחס לירושלים בכלל. את ביקורי האורחים בירושלים הוא מכנה "ביקורי אבלים", כלומר, ביקור עצור, מאופק, רציני ומרוחק, העומד בסימן של מוות וזיכרון העבר במקום בסימן של החיים וההווה. אמנם המבקרים הללו מפגינים יחס של רצינות וכובד ראש כלפי אתרים חשובים וסמליים בירושלים (מקומות קדושים כמו הכותל המערבי; אתרי לחימה כמו גבעת התחמושת; אתרי זיכרון כ"ד ושם"; וכו'), אך אחרי הסיור באותם אתרים הם חוזרים אל חדר המלון, ושם הם צוחקים מאחורי הווילונות, מסתתרים.

הביקורת העולה בשיר נתמכת גם בסגנונו. השיר מכיל צמדי ניגודים: מרצינים – צוחקים; בוכים – חושקים; אתרי חוץ – "מאחורי וילונות כבדים"; כמו לומר כי יש פער בין היחס המוחצן כלפי ירושלים ובין צרכי החיים המתנהלים רק בחדרי חדרים. יש בשיר גם נימה אירונית דקה: התיירים בוכים על הנופלים הצעירים ("יפי גבורת נערינו"), ובה בעת "חושקים בקשיחות נערוטינו". הם אינם יכולים להתנער מן היצר המיני הבסיסי שלהם, אך בירושלים גם הוא מכוון רק אל ההקשר ההרואי. גם הצירוף "מתים חשובים" הוא צירוף אירוני, לעגני. הם כאילו יצאו ידי חובה, באו רק לראות, אבל זה לא באמת מעניין אותם. השיא מגיע בתמונה המסיימת את חלקו הראשון של השיר: רק בבית המלון מרשים לעצמם התיירים לנהוג כאחד האדם, ולתלות באמבט את תחתוניהם לייבוש... דברים שגורתיים של יום-יום.

חלקו הראשון של השיר עומד אפוא בסימן של קושי וביקורת עמוקה כלפי היחס ה"רציני מדי" (ואולי גם החיצוני) לירושלים... מצד אחד, עמיחי מתאר את התיירים הבוכים על מות הלוחמים, ומצד שני הוא מתאר אותם כחושקים בנערות. תולים את התחתונים שלהם- דברים יומיומיים כאלו.

ואכן, הדובר אינו רוצה שיתייחסו לירושלים כאל סמל, כעל עיר היסטורית עמוסת זיכרונות, אלא שיראו בה את חיי היום יום; את ההווה, לא רק את העבר. את השוק השוקק חיים ויבולים, ולא רק את האנדרטאות ואתרי הזיכרון. זהו עיקרו של חלקו השני של השיר. חיי היום יום הפשוטים בירושלים כיום באים לידי ביטוי בקניית פירות וירקות, ועמיחי שם עצמו לנושא השיר. הוא קושר עצמו בגורלה ובגאולתה של ירושלים. הצירוף "האיש ז" מוזכר פעמיים (בפי התיירים המשתאים), על מנת להדגיש שמדובר ב"חיים", בזרימה מתמדת. התנועה מסמלת את החיות שבאדם לעומת המוות המסומל באתרים ההיסטוריים. הגאולה תלויה בכך ששרידי העבר – נשגב ככל שיהיה – מתבטלים כלפי דרישות החיים ועוצמתם בהווה.

לסיכום, עמיחי מציג את הניגוד בין המצוי לבין הרצוי, לדעתו, בירושלים. המצוי הוא ההתמקדות היתרה באנדרטאות זיכרון ובאתרי ארכיאולוגיה (שהם חשובים לכשעצמם, אולם לא הם עיקרה של העיר); הרצוי הוא שהיחס לירושלים יושפע בראש ובראשונה מן החיים. לדעת עמיחי, כדי להכיר באמת את הארץ, יש להכיר גם את התושבים החיים בה, לספוג את הווי החיים ואת תרבות המקום. אתרי הזיכרון חשובים, אך האדם חשוב יותר.

כמו השל, גם עמיחי מודע לסכנה שקדושת העיר ומטעני העבר שלה יאפילו על ההווה ועל צרכי החיים, אולם נדמה שההבדל ביניהם הוא בשאלת האיזון בין שני המרכיבים הללו. אצל השל, גם כאשר אנו מתייחסים לירושלים לא רק כסמל כי אם כבית, עדיין עלינו להיות קשובים ורגישים לקדושתה ולעברה. "האתגר אשר שמו ירושלים ... איך לייחד את האנושי עם הקודש?" לעומת זאת, לפי עמיחי, "הגאולה תבוא" – לא פחות – דווקא כאשר תאבד לכאורה העיר מהילתה המיוחדת ותתנהל כעיר שבה חיים אנשים, וקונים פירות וירקות לביתם... נראה כי השימוש ב"בית" כמלה חותמת של השיר, אינו מקרי. במקום "בית מקדש" (על כל משמעויותיו) מציב השיר יומרה ותקווה פשוטה ובנאלית: בזכות הנורמאליות.

קטעי העשרה

כנגד החתירה לנירמול ירושלים, ולו במידה חלקית, קיימת גם מגמה הפוכה שלפיה ירושלים היא עיר "שאינה נטמעת בתוך הישראליות" ובתוך הנורמאליות. כביכול, ירושלים נידונה לעולם להיות "אחרת", לעומתית, וזו שליחותה. ירושלים תבטא תמיד את מה שאיננו, את ה"מעבר", את השכינה יותר מאשר השכנות, את מה שחורג מן ההיסטוריה והריאליה, מן ה"כאן ועכשיו". ירושלים לא תהיה תל אביב.

להלן שני קטעי מקורות המביאים עמדה זו לידי ביטוי: האחת – רשימה של הסופר עמוס עוז, והשנייה – מדברי זלי גורביץ, אנתרופולוג ומשורר, על ירושלים והישראליות ועל היחס בינה ובין תל אביב. בשולי המקורות הללו הבאנו כמה שורות שכתב ש"י עגנון ברוח הומוריסטית על ייחודה של ירושלים (תרתי משמע) לעומת יפו (שממנה צמחה לימים תל אביב). עוד מובאים המקאמה של חיים חפר "צנחנים בוכים", המבטאת יפה את רוח ההתלהבות שאפפה את העם היהודי אחרי שחרור ירושלים במלחמת ששת הימים, וכן השיר (שבוצע בראשונה על ידי יהורם גאון) "הנני כאן" המבטא את נצחיות הקשר בין עם ישראל וירושלים. ניתן להאזין לשיר זה בסיום הלימוד (תוך קישורו לתכני הגיליון), יחד עם שירים יפים נוספים שנתחברו לכבוד ירושלים אחרי שחרורה ואיחודה: "אור וירושלים", "ירושלים האחרת", "ירושלים של שלום", ועוד.

עמוס עוז: עיר זרה

אהבתי את ירושלים מפני שהייתה עיר של קצוות הדרכים, תמיד להגיע אליה ולעולם לא לחלוף דרכה; וגם מפני שירושלים אף פעם לא נכללה באמת בתחומי מדינת ישראל: מלבד אי אלה רחובות חורגים שמרה ירושלים כל השנים על זהות רחוקה. כאילו בחרה ביודעין להפנות עורף לכל ערי המסחר הלבנות והשטוחות: תל אביב. חולון. הרצלייה. נתניה. ירושלים הייתה אחרת, היא הייתה שלילה של שכונות בתי הבלוקים המסוידיים לבן. היא הייתה הרחק ממישורי הפרדסים, מן הגינות המוקפות גדר חיה. מן הגגות האדומים וצינורות ההשקאה המנצנצים בשמש. אפילו התכלת הירושלמית בימי הקיץ הייתה אחרת. העיר לא קיבלה על עצמה את הרקיע הלבנבן המאובק של השפלה והשרון.

עיר מוגפת. חורפית. גם בימי הקיץ הייתה העיר חורפית תמיד. מעקות של ברזל חלוד. אבן אפורה שצבעה מתקרב לפעמים אל התכלכל ולפעמים אל האדמדם. גדרות נופלות. טרשים. חצרות-חומה מסוגרות בזעף... מזה עשרים שנה הפנתה ירושלים עורף עיקש למקצב זרימת הזמנים החופשיים. עיר איטית מאוד בארץ קדחתנית ...

בירה עגומה של מדינה צוהלת. והמחנק.

היו רחובות קרועים שנפלו אל סימטות חסומות. מיתרסים של בטון ושל תיל חלוד. עיר אשר כולה קצוות. לא של זהב כי אם של דפנות פח מעוקמות ומנוקבות. עיר מוקפת קולות פעמונים זרים בלילה, ריחות זרים, נופים מתנכרים. טבעת של כפרים עוינים סגרה על העיר משלושת רוחות ... נדמה היה: אך יאגרפו את אצבעות ידם, והעיר תימעך ...

אבות העיר, ראשי השלטונות, השיכונים העממיים, הנסיעות, הרמזורים, כולם ביקשו לפתות את ירושלים שתיטמע במדינת ישראל והיא, מלבד אי-אלו רחובות חורגים, לא נטמעה. עשרים שנה. ירושלים הוסיפה לשמר איזה מימד מנדאטורי דהה ועיקש. היא נשארה ירושלים העגומה. לא במדינת ישראל כי אם מנגד: ירושלים אשר לעומת ישראל.

אני אהבתי את העיר מפני שנולדתי בה ומפני שאנשים העומדי מנגד נוטים לאהוב ערים העומדות מנגד.

(קטעים מרשימה שהתפרסמה בספר: 'שיח לוחמים', מיד אחרי מלחמת ששת הימים)

זלי גורביץ': בין ירושלים לתל אביב

... כל זה החל במהפך הדרמתי שעברה ירושלים ב-1967, עם פתיחתה של העיר המערבית לעיר הערבית ולעיר העבר העברית, היהודית, הדתית. הצנחן מ"ששת הימים" העלה שוב בנשיקתו לאבני הכותל את בן דמותו היהודי על במת התודעה הישראלית. בעליות הראשונות לארץ ישראל וגם לאחריהן הדגש היה על ארץ חדשה, בתולה, רחוקה מן העולם הישן. ירושלים, למרות מרכזיותה כבירת ישראל, לא הייתה "המקום". החזרה לירושלים בתרבות הישראלית ב-1967, הייתה כשיבה נוספת, מחודשת, מהגלות. דווקא אותה שיבה העלתה, וביתר שאת, את הפיצול הפנימי ...

אין זה אומר שבירושלים לא מתנהלים החיים ככל חיים במקום הקטן ... אולם הישראליות אף פעם לא עיכלה את ירושלים עד הסוף ... יש בה התנגדות שאינה ניתנת למחיקה, שאינה נטמעת בתוך הישראליות ...

הסיפור של ירושלים הוא סיפור הכוח - מלכות בית דוד, סיפור האמונה - המקדש, וסיפור החורבן ועזיבת המקום. העיר העתיקה היא, כמובן, מרכז הזיכרון. התצפית

אליה היא אל לב ירושלים. שם, בלב ירושלים, גם לב הסכסוך. שם הצומת של קווי האחרות העמוקים החוצים את ירושלים. תבנית הנוף של ירושלים מובילה אל הלב הזה, מעבר לשכונותיה, לרחובותיה, או למוסדותיה ולמרכזי העסקים שלה, העיר מובילה אל המקום שהוא בה"א הידיעה ירושלים. מהר הצופים, מהר העצה הרעה, מהר ציון, הנוף כופה על המתבונן לרכז את עצמו לנקודה המצויה הלאה ממנו, אבל במרכז. הר הבית בטבורה של העיר, ועל פי המדרש גם בטבורו של עולם, הוא תמיד מנגד. הנוף פותח מול העיניים את המרחק הפנימי של העיר מעצמה. בירושלים הפנים הוא תמיד "שם".

לעומת זאת, בתל אביב החוץ הוא מרכז העיר, נקודת התצפית התל אביבית היא מהטיילת אל הים, החוצה. אולם גם החוץ הוא חוץ קרוב. גם מה שהוא הרחק ("שם", "מערב"), הוא נגיש, נגיע – החוף, החול, הגלים, הים התיכון, משתלבים באותו רצף. המרכז הסואן (מה שהוא "in") בתל אביב הוא בחוץ, יוצאים אליו, הוא ברחובות, על המרפסות, על המדרכות, על הים, על כף היד. המבט מתפזר, לב העיר מרצד, שוקק, הכול "פה". [...]

מתוך "על המקום", תל אביב, 2007, עמ' 69-71

ש"י עגנון: בין ירושלים ליפו

... בדבר זה יתירה ירושלים על יפו, שכל שכונה ושכונה שבירושלים יש לה פרצוף שלה וקול שלה וריח שלה. ואף אנשי ירושלים כל אחד יש לו פרצוף פנים שלו. לא כיפואיים שכולם עשויים בתבנית אחת, בגדים לבנים וקצרים וכובע טרופי. ואף זקנם עשוי בזוג אחד של מספריים, אף על פי שיש כאן שני ספרים.

מתוך "כנגן המנגן", פתחי דברים

חיים חפר: הצנחנים בוכים

הכותל הזה שמע הרבה תפילות,
הכותל הזה ראה הרבה חומות נופלות,
הכותל הזה חש ידי נשים מקוננות,
ופתקאות הנתחבות בידי אבינו.
הכותל הזה ראה את רבי יהודה הלוי נרמס לפניו,

הכותל הזה ראה קיסרים קמים ונמחים,
 אך הכותל הזה לא ראה עדיין צנחנים בוכים.
 הכותל הזה ראה אותם עייפים וסחוטים
 הכותל הזה ראה אותם פצועים ושבורים
 רצים אליו בהלמות לב, בשאגות, בשתיקה, ומזנקים כמטורפים בסמטאות העיר העתיקה.
 והם שטופי אבק, וצרובי שפתיים והם לוחשים: "איך אשכתך ירושלים,
 אם אשכתך", והם קלים כנשר ועזים כלביא.
 והטנקים שלהם – מרכבות האש של אליהו הנביא.
 והם עוברים כרעם, והם עוברים בזעם
 והם זוכרים את כל השנים הנוראות שבהן לא היה לנו אפילו כותל כדי לשפוך עליו דמעות.
 והנה הם כאן, עומדים לפנינו ונושמים עמוק,
 והנה הם כאן, מביטים עליו בכאב מתוק
 והדמעות יורדות
 והם מביטים זה בזה ובוכים.
 איך זה קורה, איך זה קורה שצנחנים בוכים.
 איך זה קורה שהם נוגעים נרגשים בקיר, איך זה קורה שמן הבכי הם עוברים לשיר.
 אולי זה מפני שבני י"ט שנים, שנולדו עם קום המדינה, נושאים על גבם אלפיים שנה.

הנני כאן

מילים: חיים חפר; לחן: דובי זלצר

<p>את היחפה עם כתר של זהב . הנני כאן...</p>	<p>ובלילות בבכות השועלים אני חולם וער כך בו בזמן .</p>	<p>אני הולך אלייך כל ימי אני הולך אלייך מסונוור האבנים פוצעות את כפותי אבל אני איני מרגיש דבר .</p>
<p>את היחפה עם כתר של זהב . הנני כאן...</p>	<p>אני רואה אותך הרחוקה כמו נסיכה שבויה במגדלים בין סורגים יושבת ומחכה אלוהים, האלוהים גדולים. הנני כאן ...</p>	<p>אני חוזר מארץ לא זרועה מושיט ידי ללטוף את שיערך הנני כאן, אך כמו יונה פצועה אני נופל תמיד מול שיערך .</p>
<p>את היחפה עם כתר של זהב . הנני כאן...</p>	<p>ואת חיכית, כמו האבנים וכמו הבור, להלך במדבר זריחות רכות נשקו אותך פנים שקיעות כבדות נשקו אותך צוואר .</p>	<p>הנני כאן, כמו ציפורים חגות הנני כאן, מביט מן הגגות הנני כאן, כמו אבן בגדר, כמו סלע, כמו באר אני האיש אשר תמיד חוזר, חוזר .</p>
<p>את היחפה עם כתר של זהב . הנני כאן...</p>	<p>כך ראיתך יושבת ומצפה ובעינייך אור ועצב רב כך לקחתיך איתי אל החופה</p>	<p>אני חוזר מאלף גילגולים אני נזיר, בן מלך וקבצן</p>

